

*Т.О. Єфременко,
канд. екон. наук*

*Tetyana O. Efremenko,
Ph.D. in Economics*

ЯКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (ЗА ДАНИМИ ЕКСПЕРТНОГО ОПИТУВАННЯ)

Abstract. The results of the first sociological study of the economic culture of Ukraine's population, which was carried out by the Department of Economic Sociology of the Institute of Sociology of the NASU in 2005, are considered. On the basis of a multidimensional approach to the value structure of the economic culture, the present dilemmas of mass consciousness are analyzed. The expert estimates of the following value principles of people, which are most important for the economic sphere of the society's vital activity, are presented: the attitude to the means of vital activity (collectivism - individualism), to labour and private property, to money and wealth, and to the power and laws, the perception of competition, the attitude to the success of others and to the own failures, the orientation to saving and consumption, etc.

Урахування економічної культури як важливого чинника соціально-економічного розвитку й управління процесом її формування потребують як адекватного розуміння досягнутого рівня її розвитку в межах одновимірної, узагальнено-інтегральної характеристики цього різновиду культури, так і всебічного аналізу якісного змісту економічної культури на підставі багатовимірного підходу до її ціннісної структури. Економічна свідомість як ціннісно-інтелектуальне ядро економічної культури становить підґрунтя поведінки людей в економічній сфері й визначає ціннісно-нормативний зміст усієї їхньої господарської практики. Вона являє собою сукупність нескінченно різноманітних ціннісних настанов та орієнтацій, що охоплюють найрізноманітніші грані економічного життя людей. При цьому серед них нерідко одночасно співіснують не лише відмінні, а й абсолютно протилежні підходи та оцінки одних і тих самих явищ економічного життя. Багата гама різних оцінок, від тих, що взаємовиключають одна одну, до серединно-нейтральних характеристик, утворює «строкату» реальну картину буття неоднорідної за своєю сутністю економічної свідомості населення.

Аналізу дилем масової свідомості у сфері економічної культури на підставі даних першого і єдиного на сьогодні в Україні соціологічного проекту «Дослідження економічної культури сучасного українського суспільства», здійсненого у 2005 році співробітниками відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України, зокрема й автором, присвячено пропоновану розвідку*.

У межах дослідження ціннісно-нормативного змісту господарської практики в сучасній Україні експертам пропонували оцінити, які з-поміж взаємно протилежних точок зору щодо різних аспектів економічного життя переважають у свідомості населення. Йшлося про найважливіші для економічної сфери життєдіяльності суспільства ціннісні настанови людей: колективізм та індивідуалізм, ставлення до праці та приватної власності, до грошей і багатства, до влади і законів, сприйняття конкуренції, ставлення до успіху інших людей і до особистих невдач, орієнтацію на заощадження і споживання тощо. Експертні оцінки думок громадян виявилися такими.

Ставлення до способу життєдіяльності (колективізм/індивідуалізм). Щодо цих принципів організації господарського життя у масовій свідомості, як і раніше, превалює ідея колективної взаємопідтримки (48,6%) над принципом індивідуального самозабезпечення (40,1%). Аналогічний розрив у кількості «колективістів» порівняно з «індивідуалістами» зафіксовано й за результатами масового опитування населення, проведеного ІС НАНУ 2004 року. За даними соціологічного моніторингу, 41,4% громадян України віддають перевагу колективістській взаємопідтримці, 33,7% — індивідуальному самозабезпеченню. Різниця абсолютних показників масового та експертного опитувань пояснюється просто — якісно різним рівнем підготовки й кваліфікації пересічних людей і цілеспрямовано відібраних експертів. Невипадково серед респондентів у межах масового опитування кожен четвертий (24,8%) вагався із вибором своєї життєвої позиції, а серед респондентів-експертів не відповів на запитання лише кожен десятий (10,3%). Разом із тим пріоритетність позицій і населенням, і експертами оцінено однаково.

Назагал, незважаючи на деяке переважання в умонастроях людей ідеї колективної взаємопідтримки над ідеєю індивідуального самозабезпечення, свідомість українського населення нині являє собою доволі сприятливий ґрунт для формування і колективістської, і індивідуалістичної культури.

Ставлення до праці. Його оцінювали за двома параметрами — характером мотивації та ціннісним сприйняттям праці як мети і засобу. Прагматична мотивація, матеріальний інтерес суттєво перевищують соціальні мотиви людей, що віддзеркалюють потребу в цікавому змісті роботи. 64,5% експертів вважають, що, на думку громадян, важливіш постійно підвищувати рівень добробуту своєї сім'ї, ніж, забезпечивши його належним чином, займатися цікавою роботою. Значно менше (24,9%) опитаних вважають за ліпше займатися цікавою роботою, ніж, забезпечивши своїй сім'ї необхідний рівень добробуту, і далі його

**Ідеться про цільове експертне опитування, в якому респондентами виступили експерти, що належали до однієї із шести категорій: керівник у державному і приватному секторах економіки, державний службовець центрального і регіонального рівнів, науковий співробітник у сфері економіки чи журналіст, викладач вищого навчального закладу із науковим ступенем доктора або кандидата економічних, соціологічних чи юридичних наук. За квотною вибіркою було опитано 623 респонденти (експерти) в 11 областях України (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Закарпатській, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Одеській, Рівненській, Хмельницькій, Чернівецькій) та м. Києві. Результати цього дослідження стосовно питань метричного вимірювання економічної культури частково вже висвітлювалися автором у попередній праці [Див.: Єфременко Т.О. Рівень економічної культури пересічного громадянина України (за даними експертного опитування) // Український соціум. — 2006. — № 1. — С. 88–96].*

підвищувати, виконуючи непривабливу роботу. Оцінка мотивації відбиває реальну картину поведінки людей в економічній сфері на відміну від ідеального сприйняття ними цінності праці як мети чи засобу. Стосовно ідеального, належного ставлення людей до праці як до головної мети чи засобу досягнення інших цілей оцінки експертів розподілилися практично порівну — 45,4% зазначили, що, на думку громадян, робота сама по собі не є цінністю, вона може бути лише засобом досягнення інших цілей; 48,8% переконані, що люди сприймають роботу як одну із головних цілей людини.

Ставлення до приватної власності. На думку більшості опитаних (79,5%), приватна власність є невід’ємним атрибутом людського життя. Лише кожен десятий експерт (11,7%) відзначив, що приватна власність — це історично минуше явище, на зміну якому прийде суспільна власність на засоби виробництва. Понад половину експертів (56,3%) вважають, що сьогодні у свідомості людей переважає позитивне сприйняття приватної власності: люди вбачають у ній більше добра, ніж зла, бо гадають, що вона спрямовує людину на наполегливість, завзятість і вдосконалення. Водночас кожен третій експерт (33,9%) вважає, що громадяни України нині негативно ставляться до приватної власності, оскільки вбачають в ній джерело егоїзму, речовизму й жадібності. Найменш позитивне ставлення до приватної власності зафіксовано у тих експертів, чиє дитинство, а отже первинна соціалізація і формування ціннісних настанов відбувалися переважно в селі. Лише серед них частки протилежних поглядів на цю дилему близькі між собою — 48,9% оцінюють приватну власність як благо, 44,3% — як зло. Мабуть, вихідці із села краще за інших знають «ціну» й реальні наслідки приватної власності на землю, на це споконвіку всезагальне надбання*. Серед тих, чиє дитинство пройшло в місті, частка позитивно налаштованих на приватну власність приблизно вдвічі більша за частку тих, хто ставиться до неї негативно.

Напевно, про приватну власність люди судять, виходячи з тих конкретних результатів і благ, що їх вона дає тим, у кого вона є, і тим, у кого її немає. Саме цей факт зумовлює формування в суспільстві різкої диференціації доходів двох якісно відмінних видів економічної культури — культури багатих і культури бідних. Класовий характер економічної культури — відмінність культури багатих і культури бідних — зазначили 62,6% опитаних експертів. Лише дещо більше чверті респондентів (27,4%) вважають, що економічна культура в нашій країні є спільною для всього населення.

Ставлення до грошей. Більш як половина респондентів (57,6%) вважають, що великі гроші забезпечують людині владу, незалежність і вільний всебічний

* Невипадково, згідно з даними соціологічного моніторингу, здійсненого ІС НАНУ 2005 року, більшість населення (56,4%) висловилося проти купівлі-продажу землі. Серед населення України, що має здебільшого сільські корені менталітету, помітно переважає негативне ставлення до приватизації землі. Позитивно до передання у приватну власність землі ставляться лише 27,8% респондентів, негативно — 45,2%. Загалом на тлі схвального ставлення населення до розвитку приватного підприємництва і підвищення оцінки загальної економічної ситуації в країні відбулося різке посилення антиринкових настроїв, зросло негативне ставлення людей до приватної власності, особливо на землю і великі підприємства.

розвиток. Кожен третій експерт (33,4%) убачає в них джерело зла, деформації людської гідності, розбещеності й деградації людини. Як і щодо сприйняття приватної власності, найменше захоплено-позитивних оцінок ролі великих грошей у експертів — вихідців із селянського середовища. Серед тих, хто позитивно оцінює великі гроші, переважає сприйняття приватної власності як блага, а негативне ставлення до поділу суспільства на багатих і бідних урівноважується спокійним ставленням до цього феномену як до природної норми. Серед експертів, котрі негативно оцінюють роль грошей, переважають негативи й стосовно приватної власності, й стосовно диференціації суспільства. До того ж серед тих, хто оцінює великі гроші як благо, домінує орієнтація на заощадження коштів, а серед тих, хто дає протилежну оцінку грошам як джерелу зла, — орієнтація на споживання.

Ставлення до багатства. Попри те що, за оцінками експертів, в економічній свідомості населення України переважає позитивне сприйняття приватної власності й великих грошей, розподіл суспільства на багатих і бідних оцінюється ними, радше, як негативне, тимчасове і ненормальне явище. Про це заявив кожен другий експерт (50,9%). 37,9% експертів вважають, що люди сприймають цю диференціацію як закономірне і нормальне явище. Найнегативніше розподіл суспільства на багатих і бідних сприймають експерти, які виростили в сільській місцевості. Напевно, вони гостріше відчують різку диференціацію, що запанувала в нашому суспільстві, оскільки безпосередньо знають про катастрофічне зубожіння сільського населення, з яким вони, найімовірніше, не втратили зв'язку.

Потребує осмислення оцінка експертами можливих «соціальних» масштабів збільшення багатства. На думку більшості експертів (64,7%), люди в нашій країні вважають, що багатство може збільшуватися в інтересах усіх людей і суспільства загалом. І лише менш як третина (28,3%) експертів по-іншому оцінюють економічну свідомість населення, бо вважають, що в ньому переважає точка зору, згідно з якою збагачення одних можливе лише за рахунок зубожіння інших. Постає питання: що відображають отримані дані — помилки населення чи помилки самих експертів? Експертну спільноту важко запідозрити як у нерозумінні демагогічного заклику нинішньої влади до багатіїв поділитися своїм багатством із бідними громадянами України, так і в незнанні нею дії загального закону капіталістичного нагромадження.

Ставлення до конкуренції. Переважна більшість експертів (82,5%) вважає, що люди оцінюють конкуренцію як корисне явище, котре спонукає людей до кропіткої й новаторської роботи. Лише 12,5% експертів вважають, що в поглядах людей домінує негативна оцінка конкуренції як явища шкідливого, котре зумовлює вияв найгірших якостей людини. Найбільш позитивно оцінюють сприйняття населенням конкуренції такі соціальні та вікові категорії експертів: 1) вихідці з інтелігенції (85,2% із них вважають конкуренцію корисною, 11,5% — шкідливою), 2) керівники приватних підприємств (89,4 і 9,2% відповідно), 3) представники нової генерації, які мають стаж роботи до 5 років (87,0 і 9,7% відповідно).

Ставлення до закону. Незважаючи на численні вияви правового нігілізму в нашому суспільстві, більшість експертів (62,3%) упевнені, що в масовій свідомості переважає законослухняність, відповідно до якої закони і норми заслуговують на те, щоб їх поважали і дотримувалися. Майже третина експертів (29,1%) гадає, що люди ладні нехтувати ними. Як зневажливе і неповажне сприймають ставлення населення до дотримання законів здебільшого експерти, які виросли у великих або середніх містах, а також в інтелігентних сім'ях. Серед експертів-чоловіків, порівняно з експертами-жінками, також дещо переважає частка впевнених, що у свідомості людей домінує зневажливе ставлення до законів і норм (32,1% і 26,2% відповідно). Найнижче законослухняність населення оцінюють викладачі вищих навчальних закладів — лише кожен другий з-поміж них (51,5%) вважає, що люди ставляться до законів з повагою і намагаються дотримуватися їх, 39,6%, навпаки, думають, що для громадян України властиве зневажання законів. Вище за інші професійно-посадові категорії законослухняність населення оцінюють експерти-керівники державних і приватних структур: 69,9 і 66,9% із них, відповідно, вважають, що в масовій свідомості домінує поважне ставлення до законів, а 25,8 і 24,5% переконані, що зневажливе.

Ставлення до влади. Цей соціокультурний параметр масової свідомості експерти оцінювали за двома позиціями: чиї інтереси захищає влада і на яких засадах — формальних чи неформальних — вона функціонує. За першою позицією не зміг відповісти кожен десятий експерт, за другою — кожен п'ятий. Більшість експертів (73,4%) вважають, що, на думку громадян, влада в нашому суспільстві захищає інтереси соціальної верхівки та привілейованих верств. І лише 14,9% експертів думають, що у свідомості людей переважає сприйняття влади як інституту, котрий захищає і регулює інтереси всіх без винятку громадян. Найменше ілюзій в оцінюванні масової свідомості виявили експерти-вихідці з інтелігенції. Якщо серед вихідців із селян і робітників кожен п'ятий експерт (21,6 і 20,4% відповідно) вважає, що населення наївно вбачає у нинішній владі виразника й захисника інтересів усіх людей, то серед експертів-вихідців з інтелігенції таких майже вдвічі менше (12,1%). Відповідно, серед них більшою є частка тих, хто очима населення бачить в особі влади виразника інтересів лише соціальної верхівки (77,5%). Для порівняння: аналогічно оцінили думку людей 64,9% експертів-вихідців із селян і 69,1% — із середовища робітників.

Під час відповіді на запитання стосовно формальних чи неформальних засад, на яких, на думку громадян, функціонує влада, думки експертів розподілилися в такий спосіб: 21,2% експертів відповіли, що на деперсоналізованих, суто формальних засадах, а 55,5% сказали, що на суто особистісних, неформальних засадах. Особистісний принцип функціонування влади відзначили значно більше експертів-вихідців з інтелігенції, ніж експертів, що мають робітничо-селянське соціальне походження (62,6% і 46,7–44,6% відповідно).

Існує взаємозв'язок між двома розглянутими параметрами влади: серед експертів, котрі вважають, що в нашому суспільстві влада захищає інтереси соціальної верхівки, істотно переважає думка, згідно з якою влада функціонує на особистісних, а не деперсоналізованих засадах (64,2% і 18,2%). При цьому думки самих експертів щодо характеру матеріальних інтересів людей розподілилися майже порівну: 50,1% із них гадають, що вони підпорядковуються

загальнолюдським інтересам і зрештою можуть бути врегульовані. Не набагато менше — 41,3% експертів — вважають, що матеріальні інтереси людей завжди мають егоїстичний (індивідуалістичний) характер і тому примирення або збалансування їх навряд чи можливе.

Ставлення до приятельських і ділових зв'язків у господарській діяльності. Більшість експертів (67,3%) вважають, що люди в господарській діяльності цінують насамперед ділові і вже потім — родинні та приятельські зв'язки. Четверть експертів (26,8%), навпаки, вважає, що люди в господарській практиці віддають пріоритет приятельським, а не діловим зв'язкам. Так думає майже кожен третій експерт, що виріс в інтелігентній сім'ї (30,2%), кожен четвертий — виходець із сім'ї селян (24,7%) і кожен п'ятий експерт—виходець із робітників (20,4%). Утім, є й відмінності в оцінках експертів залежно від їхнього професійно-посадового статусу. Із загального масиву експертів чітко виокремлюється група науковців. У ній 35,5%, що більше, ніж за іншими категоріями експертів, віддають перевагу в економічній свідомості населення принципу «кумівства», тобто родинно-приятельським зв'язкам, а 55,9%, що помітно менше, ніж за іншими категоріями опитаних, — діловому принципу організації господарських зв'язків.

Орієнтація на заощадження і споживання. В оцінюванні цієї дилеми економічної свідомості населення експерти розподілилися практично порівну: 45,4% респондентів відповіли, що у свідомості людей превалює орієнтація на заощадження капіталу, а 40,6% — на його споживання. Оцінка спрямованості масової свідомості на споживання дещо вища серед експертів, котрі за своїм соціальним походженням є вихідцями із робітників (47,7%; для порівняння: аналогічно вважають 39,2% експертів—вихідців із селян та 39,4% з інтелігенції). Причому серед експертів, дитинство яких пройшло в невеликому містечку або селі, в оцінках цієї дилеми домінує орієнтація на споживання, а не на заощадження капіталу (46,2%/41,5% і 47,3%/42,7% відповідно). Серед експертів, які виростили у великому місті, навпаки, превалює спрямованість на нагромадження, а не на споживання (49,7 і 35,6%).

Найімовірніше, накопичувальні та споживчі орієнтації як соціокультурні характеристики людей за нових ринкових умов господарювання поки що перебувають у стадії формування і тому не мають чітко вираженої домінанти. Зафіксоване превалювання або одних, або інших орієнтацій в оцінках експертів відбиває певну роль у формуванні подібних ціннісних установок самого способу життя людей, їхніх стартових можливостей і устремлінь, а також відсутність або, навпаки, наявність умов для реалізації накопичувальної функції.

У зв'язку із цим становить інтерес оцінка, що її дали експерти характеру економічних інтересів українських підприємців як особливої групи суб'єктів господарювання. Більшість із них (66,0%) вважають, що в середовищі українських підприємців особисті споживчі інтереси домінують над інтересами інвестування виробництва. Частка тих, хто має іншу думку, тобто переконаний, що інтереси інвестування переважають над особистими споживчими інтересами, у кілька разів менша (23,4%).

Короткотермінова/довготермінова орієнтація на майбутнє. Оцінюючи часову орієнтацію господарської діяльності, експерти мали обрати одну із двох

протилежних точок зору, наявних у свідомості людей, — «людині варто жити одним днем» або «людина має планувати своє майбутнє». Перший варіант обрала менш як п'ята частина експертів (17,5%), другий — більшість (77,5%). Більше за інших зорієнтовані на довготермінові цілі (і, відповідно, також оцінюють характер орієнтації на майбутнє людей) експерти, що народилися в сім'ях селян (85,1%). Лише 12,2% із них обрала варіант «людині варто жити одним днем». Аналогічні оцінки дилемі «довготермінова/короткотермінова орієнтація» дають також експерти старшого віку, зі стажем понад 20 років (84,6 і 13,1% відповідно).

Ставлення до успіху інших людей. Почуття заздрості, часом властиве українцям, зафіксоване у багатьох народних прислів'ях і приказках («*Беруть завидки на чужі пожитки*», «*Побий його, Боже, у кого багацько грошей!*» тощо). Переважним у масовій свідомості людей його вважають й експерти. Більшість із них (62,1%) гадають, що, на думку громадян, успіх одних, як правило, породжує заздрість інших. Серед експертів удвічі менше тих, хто відповів інакше — «успіх одних, як правило, стимулює інших до власних досягнень» (29,7%). Найбільш різко оцінюють заздрість як рису української ментальності науковці. Серед цієї категорії експертів зафіксовано найбільшу частку тих, хто впевнений, що в нашому суспільстві успіх одних породжує заздрість інших (69,9%), і найменшу тих, хто має протилежну думку — успіх одних стимулює до досягнень інших (22,6%). Дещо менше заздять успіху інших і вбачають у ньому більше стимулювального впливу експерти-вихідці з робітників (порівняно з експертами, котрі виросли у сім'ях селян та інтелігенції). Цікаво, що тип і розміри поселення, де переважно пройшло дитинство експертів, також вплинули на їхню оцінку цієї дилеми масової свідомості. Чим меншими, обмеженішими були стартові можливості експертів, тим більшою мірою вони вбачають в успіху інших стимулює начало, що цілком відповідає об'єктивному прагненню цієї категорії експертів до можливостей великого міста.

Ставлення до власних невдач. Більшість експертів (55,7%) вважають, що «особисті невдачі здебільшого залежать від самих людей». Екстернальний чинник — «особисті невдачі здебільшого залежать від зовнішніх обставин» — зазначили набагато менше експертів (36,9%). Серед експертів, що виросли в селянських сім'ях, більшою є частка тих, хто, порівняно з експертами-вихідцями з робітників та інтелігенції, пов'язує невдачі людей із зовнішніми обставинами (43,8% і, відповідно 37,7 та 36,2%), що черговий раз засвідчує певну ментальну залежність поглядів експертів від соціального середовища їхнього походження й первинної соціалізації. Люди, які виросли в селянських сім'ях, як правило, завжди більше акцентують роль обставин і стартових можливостей.

Бачення цієї дилеми масової свідомості є аналогічним думці експертів з приводу значимості чинників економічного добробуту України. Значна частина експертів (64,2%) вважає, що успіхи економіки України передусім залежать від здібностей, знань і умінь її громадян і вже потім — від зовнішніх, об'єктивних умов. Менша частина (24,6%) вважає навпаки.

Оцінка міри вияву в масовій свідомості соціал-дарвінізму та гуманізму. На думку експертів, обидві ці ціннісні установки виявляються у свідомості людей однаковою мірою. 42,9% респондентів відповіли, що серед населення переважає установка на соціал-дарвінізм — «у житті необхідно підкоряти собі інших або самому підкорятися іншим». 42,5% опитаних вважають, що в масовій свідомості превалює гуманізм — «здібні й сильні люди мають піклуватися про слабких, допомагати їм». Дані дослідження фіксують обернено пропорційну залежність між установками на соціал-дарвінізм і законослухняність. Серед прихильників принципу соціал-дарвінізму більшою, ніж серед прихильників гуманізму, є частка тих, хто вважає, що закони можна зневажати. Своєю чергою, серед «законослухняних» експертів домінує ідея гуманізму, а серед тих, хто вважає за можливе нехтування законами, — ідея соціал-дарвінізму.

Назагал зафіксований в оцінках експертів за цим параметром стан масової свідомості викликає неабияке занепокоєння. Сплеск соціал-дарвіністських настроїв і масове поширення їх за достатньо короткий період становлення капіталізму в Україні, що охопило майже половину населення, становлять вельми небезпечну тенденцію. Адже за математичною рівновагою ідей соціал-дарвінізму та гуманізму стоїть явне переважання сил зла, нелюдності й бездуховності, властивих “дикому” капіталізму, які спромоглися придушити не лише культурні цінності постеконічного суспільства, що формуються, а й уже сформовані та закріплені у кількох поколінь людей соціалістичною системою виховання світоглядні настанови. Соціал-дарвінізм стає явною загрозою подальшому розвитку нашого суспільства.

Аналіз двовимірних залежностей ознак дозволив виокремити за найважливішими показниками, що характеризують якісний стан економічної культури населення, особливі групи експертів — прихильників і противників приватної власності, конкуренції, а також «колективістів» та «індивідуалістів», і дати зведену характеристику їх за основними параметрами культури господарювання.

Прихильники і противники приватної власності дають протилежні оцінки великим грошам і причинам особистих невдач людей. Серед її прихильників більшість оцінюють гроші як благо, а серед противників — як зло. Серед перших переважає думка, ніби невдачі людей більшою мірою залежать від них самих, а серед других — від зовнішніх обставин. І прихильники, і противники приватної власності здебільшого зорієнтовані на довготермінову перспективу; і ті, і ті вбачають у конкуренції значно більше користі, ніж шкоди. Але при цьому прихильники приватної власності помітно позитивніше оцінюють конкуренцію і частіше, ніж її противники, вважають за необхідне планувати своє майбутнє. Явні «плюси» приватної власності проглядаються за позиціями: ставлення до успіху інших і ставлення до закону. Приватна власність породжує менш заздрісне, але більш стимулювальне ставлення до успіху інших і куди більшою мірою потребує дотримання й поважання законів. Цікаво, що серед прихильників приватної власності практично порівну виражені цінності індивідуалізму та колективізму, із незначним переважанням другого. Серед її противників домінує ідея необхідності колективістської взаємопідтримки (табл. 1).

Таблиця 1

Соціально-економічні цінності прихильників і противників
приватної власності, %

Цінності	Прихильники приватної власності (ті, хто вважає, що в ній більше добра, ніж зла) N=351	Противники приватної власності (ті, хто вважає, що в ній більше зла, ніж добра) N=211	За вибіркою загалом N=623
Ставлення до великих грошей: благо/зло	69,8/22,8	43,1/51,7	57,6/33,4
Ставлення до конкуренції: корисна/шкідлива	90,8/6,6	73,2/23,0	82,5/12,5
У суспільстві має домінувати: колективістська взаємодопоміжність /індивідуальне самозабезпечення	46,8/44,3	57,1/32,9	48,6/40,1
Орієнтація на майбутнє: короткотермінова («жити одним днем»)/довготермінова («планувати своє майбутнє»)	13,3/83,8	25,1/69,7	17,3/77,5
Ставлення до успіху інших: заздрість/стимул	59,4/34,0	69,7/26,1	62,1/29,7
Особисті невдачі більшою мірою залежать від: самих людей/зовнішніх обставин	65,0/30,3	45,5/50,2	55,7/36,9
Ставлення до законів: їх треба поважати і дотримуватися/ними можна нехтувати	70,6/23,1	50,2/42,7	62,3/29,1
Орієнтація на... заощадження/споживання	48,0/41,1	46,4/44,0	45,4/40,6

Перш ніж порівнювати прихильників і противників конкуренції, наголосимо два моменти. Конкуренція як найжорсткіша форма вияву природно-змагальних засад колективної взаємодії людей і непорушний принцип організації господарського життя є невід’ємним атрибутом капіталістичної ринкової системи. Тому противників конкуренції можна розглядати не просто як антиринковиків, а як очевидних противників капіталістичного шляху розвитку (чого не можна сказати про прихильників конкуренції, котрі об’єднують у своїх лавах симпатиків і капіталізму, і соціалізму, і змішаного шляху розвитку). Група експертів—противників конкуренції невелика, тому статистичні висновки стосовно цінностей, що їх тут поділяють, можна робити лише у вигляді фіксованих тенденцій, без достеменно точних цифр.

Прийняття/неприйняття конкуренції практично не впливає на оцінку колективізму/індивідуалізму як принципу життєдіяльності людей (табл. 2). Ставлення до успіху інших уже відрізняється: серед противників конкуренції значно більше тих, у кого успіх інших породжує заздрощі, і менше тих, для кого він стає стимулювальним чинником. Натомість ставлення до приватної власності, багатства і власних негараздів між прихильниками і противниками

конкуренції взагалі протилежне. Серед перших переважає ставлення до приватної власності як до блага, серед других — як до зла. Прихильники конкуренції пояснюють особисті невдачі людей переважно власними помилками, її противники — зовнішніми обставинами. Щоправда, серед антиринковиків менше ілюзій щодо нагромадження багатства. Більшість із них, на відміну від прихильників конкуренції, вважає, що збагачення одних людей можливе лише за рахунок зубожіння інших.

Таблиця 2

Соціально-економічні цінності прихильників і противників конкуренції, %

Цінності	Прихильники конкуренції (ті, хто вважає, що в ній більше користі, ніж шкоди) N = 514	Противники конкуренції (ті, хто вважає, що в ній більше шкоди, ніж користі) N = 78	За вибіркою в цілому N = 623
У суспільстві має домінувати: колективістська взаємодтримка /індивідуальне самозабезпечення	49,9/41,3	46,8/37,7	48,6/40,1
Ставлення до приватної власності: благо/зло	61,3/29,9	29,9/62,3	56,3/33,9
Ставлення до багатства: люди можуть збагачуватися лише за рахунок зубожіння інших людей /багатство може зростати в інтересах усіх людей	24,1/69,9	53,2/44,2	28,3/64,7
Ставлення до успіху інших: заздрість/стимул	59,8/32,6	79,5/17,9	62,1/29,7
Особисті невдачі здебільшого залежать від: самих людей/зовнішніх обставин	61,3/33,2	36,8/59,2	55,7/36,9

Незалежно від того, якого принципу життєдіяльності (свого та інших людей) — колективної взаємодтримки або індивідуального самозабезпечення — дотримуються експерти, їхні оцінки сутності влади в нашому суспільстві, характеру накопичення багатства і користі конкуренції майже збігаються. Відрізняються в них лише ціннісні установки стосовно приватної власності, диференціації суспільства та принципів соціал-дарвінізму і гуманізму. На тлі переважно позитивного сприйняття приватної власності як блага загалом серед «індивідуалістів» позитиву в оцінюванні її більше, ніж серед «колективістів». Якщо серед «колективістів» переважає негативне ставлення до розподілу суспільства на багатих і бідних як до тимчасового і ненормального соціального явища, то серед «індивідуалістів» позитивні й негативні оцінки цього феномену врівноважують одна одну. Закономірно, що ідеї соціал-дарвінізму превалюють серед «індивідуалістів», а гуманізму — серед «колективістів» (табл. 3).

Таблиця 3

Соціально-економічні цінності «колективістів» та «індивідуалістів», %

Цінності й орієнтації	«Колективісти» (ті, хто вважає, що в масовій свідомості населення домінує ідея необхідності колективістської взаємопідтримки) N = 303	«Індивідуалісти» (ті, хто вважає, що в масовій свідомості населення домінує ідея необхідності індивідуального самозабезпечення) N = 250	За вибіркою в цілому N = 623
Ставлення до приватної власності: благо/зло	54,0/39,7	62,1/27,8	56,3/33,9
Ставлення до розподілу суспільства на багатих і бідних: нормальне соціальне явище/ненормальне соціальне явище	35,4/57,6	45,8/46,2	37,9/50,9
Влада в нашому суспільстві захищає інтереси... усіх громадян/соціальної верхівки	16,7/75,3	13,7/76,3	14,9/73,4
Ставлення до багатства: люди можуть збагачуватися лише за рахунок зубожіння інших людей /багатство може зростати в інтересах усіх людей	26,9/68,6	29,7/64,3	28,3/64,7
Ставлення до конкуренції: корисна/шкідлива	84,7/12,0	85,8/11,8	82,5/12,5
Соціал-дарвінізм (у житті необхідно підкоряти собі інших або самому підпорядковуватися іншим)/гуманізм (сильні мають піклуватися й допомагати слабким)	30,5/57,0	59,0/29,7	42,9/42,5

Аналіз відповідей різних соціально-фахових і вікових груп експертів виявив явну специфіку ціннісних орієнтацій експертів-викладачів та експертів, які мають стаж роботи до 5 років (табл. 4). На відміну від узагальненої експертної оцінки стану масової свідомості, серед обох цих категорій експертів переважають установки на соціал-дарвінізм та індивідуалізм. Дещо більшою у них є орієнтація використання коштів на заощадження і меншою — на споживання. Більш прагматично представники цих груп експертів оцінюють мотивацію праці, особливо викладачі вищих навчальних закладів. Лише з-поміж останніх, на відміну від інших категорій експертів, переважає інструментальне ставлення до праці передусім як до засобу, а не мети. Серед молодих респондентів-експертів більш виражена в оцінюванні причин невдач людей опора на власні сили, особисті, а не зовнішні чинники. Експерти-викладачі відрізняються від решти категорій експертів менш поважним ставленням до законів. Що стосується конкуренції, то на тлі загального позитивного ставлення до неї усіх категорій

експертів молоді респонденти оцінюють її коефіцієнт корисності вище, ніж за вибіркою в середньому, а респонденти-викладачі — нижче. Ставлення до приватної власності та грошей у цих груп експертів близьке до узагальнених експертних оцінок. Дещо вище за інших вони оцінюють роль великих грошей. Більше блага і менше зла вбачають у приватній власності експерти зі стажем роботи до 5 років.

Таблиця 4

Оцінки масової свідомості експертами-викладачами та експертами зі стажем роботи до 5 років порівняно із узагальненими оцінками експертної спільноти, %

Головні соціально-економічні цінності й орієнтації	Категорії експертів		
	Викладачі вищих навчальних закладів N = 102	Стаж роботи до 5 років N = 155	За вибіркою в цілому N = 623
Соціал-дарвінізм (у житті необхідно підкоряти собі інших або самому підкорятися іншим)/гуманізм (сильні мають піклуватися й допомагати слабким)	53,1/34,7	56,2/32,7	42,9/42,5
У суспільстві має домінувати: колективістська взаємодтримка/індивідуальне самозабезпечення	40,4/49,5	38,6/49,7	48,6/40,1
Мотивація праці: прагматична/соціальна	70,0/19,0	68,6/22,2	65,2/24,9
Ставлення до праці як до: засобу/мети	49,5/42,6	46,5/49,0	45,4/48,8
Ставлення до приватної власності: благо/зло	54,9/35,3	59,1/30,5	56,3/33,9
Ставлення до великих грошей: благо/зло	61,8/30,4	62,6/29,0	57,6/33,4
Ставлення до конкуренції: корисна/шкідлива	79,0/14,0	87,0/9,7	82,5/12,5
Особисті невдачі здебільшого залежать від: самих людей/зовнішніх обставин	53,1/42,9	63,2/29,0	55,7/36,9
Ставлення до законів: їх треба поважати й дотримуватися/ними можна нехтувати	51,5/39,6	60,6/29,7	62,3/29,1
Орієнтація на: накопичення/споживання	49,0/32,0	49,7/38,1	45,4/40,6

За цілою низкою параметрів зафіксовано відмінності між економічною свідомістю керівників двох секторів економіки — державного (N = 94) і приватного (N = 141). Серед керівників державного сектору переважають ідеї гуманізму й колективізму, серед керівників приватного сектору установки на

гуманізм або соціал-дарвінізм, колективізм або індивідуалізм виражені однаковою мірою. Серед перших домінує ціннісне ставлення до праці, серед других ціннісний та інструментальний підходи врівноважують одне одного. Природно, що ставлення до приватної власності та грошей демонструє помітно більше позитивних оцінок серед керівників приватного сектору. Серед них, на відміну від керівників державного сектору, переважає нормальне сприйняття розподілу суспільства на багатих і бідних. Серед керівників держструктур порівняно з цією самою категорією працівників приватного сектору вочевидь більшою є частка і тих, хто вважає, що багатство може зростати в інтересах усіх людей, і тих, хто переконаний, що влада в нашому суспільстві захищає інтереси всіх громадян. Керівники-приватники виявилися реалістичнішими в цих оцінках. У своїй господарській практиці вони більший акцент порівняно з керівниками держпідприємств роблять на приятельських зв'язках та особистісних контактах. Серед цієї категорії експертів істотно більшою є частка тих, хто завагався однозначно оцінити ставлення людей до успіху інших. І, зрештою, якщо серед керівників державного сектору перед веде, хоча й незначною мірою, орієнтація на заощадження коштів, то серед керівників-приватників орієнтації на накопичення та споживання виражені однаковою мірою.

Цікавий матеріал надає порівняння оцінок двох груп респондентів — тих, хто вважає, що за роки незалежності України економічна культура нашого населення підвищилася значною мірою ($N = 86$), і тих, хто це зростання оцінює як незначне ($N = 275$). Попри те, що на запитання стосовно динаміки рівня економічної культури відповіли 75,9% експертів, отримані дані дають змогу судити про наявні тенденції, а ціннісні відмінності зазначених груп експертів — про якісний зміст цього підвищення. Серед експертів, які відповіли, що економічна культура в нашому суспільстві підвищилася значною мірою, переважають цінності індивідуалізму, позитивнішого ставлення до приватної власності, грошей і конкуренції. Серед цієї категорії респондентів помітно менше тих, хто сприймає розподіл суспільства на багатих і бідних як ненормальне і тимчасове явище. Менше серед них і тих, для кого успіх інших людей є джерелом заздрості. Серед експертів, котрі оцінили зростання економічної культури населення як значне, більше тих, хто в господарській практиці цінує ділові, а не приятельські зв'язки, деперсоналізовані, а не особистісні засади владних відносин. Поряд із цими, ринково зорієнтованими, «конкурентними» цінностями ця група експертів має й інші, не зовсім ринкові орієнтації. Так, серед них меншою, ніж серед експертів, котрі оцінили підвищення економічної культури, що відбулося, як незначне, є частка тих, хто життєві невдачі пов'язує насамперед із особистісним чинником, і більшою — тих, хто пояснює їх зовнішніми обставинами. Крім того, прихильники визнання значного зростання економічної культури більшою мірою, ніж експерти, які дотримуються стриманішої оцінки її зростання, вважають, що влада в нашому суспільстві захищає інтереси всіх громадян, а не лише соціальної верхівки.

Загалом свідомість населення сучасної України має суперечливий, амбівалентний характер. Цінності колишньої, соціалістичної системи господарювання поєднуються з новими, ринковими. Чимало настанов та

орієнтації перебувають на етапі свого формування. Одні тенденції — посилення здорового індивідуалізму, сприйняття позитивних аспектів приватної власності та конкуренції — містять конструктивний імпульс, що збагачує культуру господарювання й життя. Натомість інші, й насамперед зростання соціал-дарвіністських настроїв, спричинюють деградацію людини і суспільства, руйнують культуру і соціальність.

Характеризуючи економічну свідомість самих експертів, що більшою чи меншою мірою увиразнюється в їхній оцінці масової свідомості, необхідно звернути увагу на три моменти. По-перше, за соціально-фаховою ознакою найбільш «проринковими» виявилися ціннісні орієнтації експертів—викладачів вищих навчальних закладів, а за віковою — тих, хто має стаж роботи до 5 років. Саме ці категорії експертів (одна — за своєю функціональною роллю у формуванні економічної культури населення, інша — за перспективним віком), а точніше — їхні ціннісні установки вирішальним чином визначають контури майбутньої економічної свідомості всього населення. По-друге, незважаючи на спільність посадового статусу, існують принципові розбіжності в ціннісних орієнтаціях між керівниками приватного і державного секторів. Приватна власність, ясна річ, більшою мірою породжує ринкові й прагматичні підходи. І, по-третє, думки експертів розподілилися під час оцінювання ними динаміки економічної культури населення за роки незалежності України: більшість із них відзначає незначне її зростання, невелика частина експертів вважає, що вона підвищилася суттєво. Під суттєвим зростанням ця група експертів розуміє передусім якісні зміни в масовій свідомості — посилення ролі цінностей індивідуалізму, приватної власності, грошей і конкуренції.